

درباره مطالعات و مهم‌ترین عرصه‌های قرآن پژوهی مستشرقان

گفتگو با حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمد جواد اسکندارلو*

مجله‌ی پاسخ: همان‌گونه که مستحضرید حرکت قرآن پژوهی امروزه به‌گونه‌ای شتابنده در حال رشد و پویایی است، و یکی از ابعاد این حرکت، پژوهش‌های قرآنی خاورشناسان است که در جهان معاصر، وارد مرحله نوینی شده است. لطفاً در این باره توضیحاتی ارائه فرمائید؟

♦ خاورشناسان در لایدن هلند گرد هم آمده‌اند تا گسترده‌ترین اثر قرآنی قرن را در قالب دایرة المعارف پدید آورند و در این اثر جهانی اکثر مطالب و مسائل را در قالب جدید و با زیرکی ارائه نموده‌اند و با دقت می‌توان، اشکالات و شبهات فراوانی را از لابلاى مقالات مختلف آن‌ها کشف و تبیین نمود.

پاسخ‌گویی و دفاع از مبانی دینی و اعتقادی، سنت همیشگی عالمان دینی ما بوده است. چنان‌که امامان بزرگوار شیعه از جمله امام صادق علیه السلام و امام رضا علیه السلام از پیشگامان مناظره و مباحثه با مخالفت اسلام بوده‌اند و سؤالات و شبهات آنان را پاسخ می‌گفته‌اند.

در عصر حاضر نیز به پیروی از آن بزرگواران بر عالمان دینی و حوزه‌های علمیه و قرآن پژوهان مراکز دانشگاهی و علمی است که پرچم دفاع از کیان اسلام و قرآن و اصلاح اندیشه‌های قرآنی را در برابر تحریف‌گران به دوش گرفته و به نقد و بررسی و پاسخ آن‌ها بپردازند.

مجله‌ی پاسخ: امروزه اکثر صاحب‌نظران مسلمان، بررسی قرآن پژوهی مستشرقان را امری لازم دانسته و آن را در زمره‌ی بایسته‌های پژوهشی جهان معاصر تلقی می‌کنند، توضیح فرمائید که آیا مطالعات قرآنی آنان برای ما مسلمانان، حجت است؟

♦ ابتدا باید توجه داشته باشیم که انگیزه و هدف اصلی پژوهشگران مسلمانان اعم از حوزوی و دانشگاهی در زمینه مطالعه و بررسی آراء قرآن پژوهی مستشرقان این نیست که از این رهگذر به دانش و بینش و معارف نوینی از قرآن دست یابند بلکه هدف اصلی نقد و بررسی آراء آنان به منظور کشف و تبیین شبهات و اشتباهات آنان در حوزه مطالعات قرآنی و در واقع دفاع از حریم و کیان اسلام و قرآن عزیز است. با توجه به این نکته می‌توان گفت که طرح چنین سؤالی سالبه به انتفاء موضوع می‌گردد. یعنی دیگر زمینه‌ای باقی نمی‌ماند برای اینکه بگوئیم آیا مطالعات آنها برای ما حجت است یا نه.

شایان ذکر است بسیاری از خاورشناسان قرآن پژوه در مقالات خودشان هیچ سخن جدید یا دیدگاه و نظریه نوینی را ارائه نداده‌اند بلکه در باب هر موضوعی همان آراء مفسران و اندیشمندان مسلمان را گردآوری کرده‌اند. پیدا است که در چنین پژوهش‌هایی که خالی از نظریه و حتی عاری از شبهه است هیچ ارزشی برای نقد و بررسی وجود نخواهد داشت.

ثانیاً حجیت و اعتبار که غربی‌ها از آن تحت عنوان (Validity) یا (Authority) یاد می‌کنند دو معنا دارد گاهی به معنای مقبول (Acceptable) (پذیرفتنی و لازم‌الاتباع) است و گاهی به معنای شایسته بررسی و ملاحظه می‌باشد یعنی شایستگی این را دارد که مورد مطالعه جدی قرار گیرد تا سرانجام روشن و مبرهن گردد که آیا سخن آنان حق و مطابق با واقع است یا نه.

نکته قابل توجه همین است که مراد از حجت و حجیت در این مسئله، همین گزینه دوم است. یعنی اگر ما مطالعات قرآنی خاورشناسان را حجت بدانیم نه به این معناست که نتیجه تحقیقات آن‌ها را در زمره آیات و روایات یا مبانی و مسلمات کلامی و اعتقادی دین خود قرار

دهیم بلکه به معنای این است که احتمال می‌دهیم در میان مدعیات آنان هم سخنان حق یافت شود که در این صورت ضمن تأیید و تشویق آن‌ها حقانیت مواضع قرآنی و اسلامی را برای جهانیان ترویج می‌کنیم و اگر اشکال و شبهه یافتیم آن را پاسخ می‌دهیم و از این طریق از حریم اسلام و قرآن دفاع می‌کنیم.

نکته سوم اینکه قرآن کریم فرموده است: «الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ» (زمر: ۱۸). در این آیه سخنی را که بندگان خاص خدا موظف به شنیدن آن شده‌اند مقید به سخن مسلمانان نکرده است بلکه کاملاً مطلق بیان شده است. از این کریمه به دست می‌آید که رویکرد قرآن نیز به نگرش جامع علمی و پژوهشی نسبت به سخنان همگان است اعم از مسلمان و غیرمسلمان

نکته چهارم اینکه در حدیث آمده است: «أَنْظِرُ إِلَى مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرُ إِلَى مَنْ قَالَ». «به آنچه گفته می‌شود دقت کنید نه به اینکه چه کسی آن را می‌گوید». مفاد حدیث مزبور آن است که گاهی ممکن است سخن حق از زبان یا قلم غیرمؤحدین صادر گردد. در این صورت آن سخن برای ما حجت و معتبر خواهد بود.

نکته پنجم اینکه در آثار برخی از مستشرقان ادعا شده که مطالعات مسلمانان در بعضی از حوزه‌ها و عرصه‌ها مانند تاریخ قرآن، ضعیف و اندک بوده است و بر عکس، مطالعات مستشرقان گسترده‌تر از تلاش مسلمانان در این زمینه بوده است مانند کتاب تاریخ قرآن تئودور نولد که پیداست که چنین واقعیتی را باید پذیرفت و در چنین مواردی نباید تعصب به خرج داد. البته این به معنای صحت مدعی آنان در مباحث تاریخ قرآن نیست بلکه اذعان به تتبع گسترده آن‌ها در این عرصه پژوهشی است.

همچنین گاهی مقالات پژوهشی آنان از متدولوژی و شیوه تحقیقی جامع و ساختار کامل برخوردار است که برای ما به عنوان یک ابزار و وسیله، مهم و قابل استفاده خواهد بود.

مجله‌ی پاسخ: موج مقابله با استشراق را در عالم اسلام چگونه ارزیابی می‌کنید؟

♦ به نظر می‌رسد که در چند دهه اخیر بخصوص پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران موج مقابله با استشراق در جهان اسلام به‌ویژه در ایران اسلامی گسترش یافته است. واحدهای درسی در برخی از دانشگاه‌ها و رشته‌های تحصیلی به نقد مطالعات قرآنی و اسلامی مستشرقان اختصاص یافته است. کتاب‌ها و پایان‌نامه‌ها و مقالاتی در این زمینه تدوین شده است. همایش‌ها و نشست‌های علمی برگزار گردیده است.

به رغم انجام گرفتن این گونه فعالیت‌ها و با وجود آنکه پژوهشگران و اندیشمندان مسلمان ما اعم از حوزوی و دانشگاهی توان پاسخ‌دهی و نقادی شبهات مستشرقان در عرصه‌های مختلف را دارند لیکن شاید فقط یک صدم این توان تاکنون از قوه به فعلیت رسیده باشد. زیرا لازم است کلیه شبهات آنان از درون تمام دایرة المعارف‌ها و کتب علمی استخراج شود و در قالب دایرة المعارف‌های اسلامی و شیعی، تحلیل گردد و نقد و بررسی آن‌ها در اختیار همه جهانیان گذاشته شود.

و مرحله بالاتر اینکه ما باید یک گام نیز از آن‌ها جلوتر باشیم و براساس مسائل جدید و چالش‌های نوین علمی در پیش روی خود به طرح مسئله پرداخت و پاسخ‌ها را پیشاپیش چاپ و منتشر نموده و در سطح بین‌الملل توزیع نماییم و سایت‌هایی را نیز به این کار اساسی اختصاص دهیم.

پیشنهاد دیگر اینکه در همایش‌های بین‌المللی که در ایران تشکیل می‌دهیم از مستشرقان اصیل دعوت کنیم تا حاصل کار علمی ما بسیار پر ثمر گردد.

مجله‌ی پاسخ: مهم‌ترین عرصه‌های قرآن پژوهی خاورشناسان کدامند؟

♦ این عرصه‌ها را می‌توان در پنج بخش معرفی نمود:

۱. مصدر و منشأ قرآن:

- الف) وحیانی بودن قرآن
- ب) الهی دانستن غیروحیانی
- ج) نظریه نبوغ
- د) اقتباس از تورات و انجیل
- هـ) متأثر از فرهنگ زمانه

۲. تاریخ جمع قرآن:

- الف) پندار تحریف در قرآن
- ب) اختلاف قراءات

۳. ادبیات و ساختار قرآن:

- الف) سبک تاریخ نگاری قرآن
- ب) انسجام و ارتباط آیات قرآن با یکدیگر
- ج) سازگاری و عدم تناقض در قرآن

۴. شبهه راهیافت خطا در قرآن:

- الف) آموزه‌های علمی در قرآن
- ب) آموزه‌های تاریخی در قرآن
- ج) آموزه‌های ادبی در قرآن

۵. معارف قرآن:

از قبیل: جامعیت قرآن، اتقان قرآن، جهانی بودن، جاودانگی جبر و اختیار، جهاد، تعدد زوجات، مسئله حجاب، ارث، خداشناسی، پیامبرشناسی، امام‌شناسی، معادشناسی و

مجله‌ی پاسخ: از میان مطالعات قرآنی خاورشناسان، کدامیک از اهمیت و حساسیت بیشتری برخوردار است؟

♦ به نظر می‌رسد که مهم‌ترین حوزه مطالعات قرآنی آنان همان مصدر و منشأ پیدایش قرآن است. چرا که عده زیادی از آن‌ها از همان اوان پژوهش خویش یک پیش‌فرض نادرستی را اخذ کرده و قرآن را متنی غیر وحیانی دانسته‌اند و تقریرهای مختلفی در این عرصه دارند.

برخی از آنان محتویات قرآن را ناشی از نبوغ و هوش سرشار حضرت محمد ﷺ دانسته‌اند؛ عده‌ای آن را متأثر از فرهنگ زمانه فرض کرده‌اند و برخی همچون یوسف دره حداد مسیحی، قرآن را ترجمان عربی تورات معرفی کرده‌اند.

در هر صورت کسانی که چنین نظریاتی را ارائه کرده‌اند ذهن خود را از درگیر کردن با مسائلی از قبیل تحریف، اختلاف قراءات و ادبیات قرآن یا معارف آن که آیا صحیح و مطابق با واقع است یا نه، راحت کرده‌اند.

چون از همان آغاز فرض کرده‌اند که چنین کتابی اساساً آسمانی و الهی نبوده بلکه ساخته و پرداخته افکار بشر است.

در میان این‌گونه تلاش‌های مذکور شاید بتوان اثر یوسف حدّاد تحت عنوان «القرآن و الكتاب» را حساس‌تر و جنجال‌انگیزتر دانست. چرا که از بیست سال تحقیق و مطالعه و بررسی روی قرآن، با استناد به دوازده دسته از آیات به گمان خود اثبات نموده که قرآن از تورات اقتباس یافته است یعنی هیچ‌گونه استقلالی در وحیانی بودن ندارد بلکه محمد بن عبدالله صلی الله علیه و آله از مبلغان و مروجان دین موسی بن عمران بوده و همان تورات را از زبان عبری برگردان کرده است و اندکی هم تغییر و افزایش در آن به وجود آورده است برخی از مستندات و مدعیان او در نگاه اولیه و سطحی قابل ردّ و واضح البطلان نیست بلکه نیاز به تأمل و مطالعه دقیق دارد. بسیار سزاوار است که گروهی از قرآن‌پژوهان حوزوی و دانشگاهی، شبهات اساسی این کتاب را استخراج کرده و در قالب کتاب یا مقاله مورد نقد و بررسی قرار دهند.

مجله‌ی پاسخ: معروف‌ترین و مهم‌ترین آثار قرآن‌پژوهی مستشرقان کدامند؟

- ◆ از میان کتب می‌توان به آثاری از قبیل موارد ذیل اشاره کرد:
 - «تاریخ قرآن» تألیف تئو دور نولدکه
 - «درآمدی بر قرآن» تألیف ریچارد بل
 - «جمع قرآن بر قرآن» تألیف رژی بلاشر
 - «مطالب و اسنادی در زمینه متن قرآن» تألیف آرتور جفری
 - «مذاهب التفسیر الاسلامی» تألیف اکناز گلدزبهر
 - «پژوهش‌های نوین در باب تألیف و تفسیر قرآن» تألیف هرشفلد
 - «محمد در مکه» و «محمد در مدینه» تألیف موننگمری وات.
- شایان ذکر است که تحقیقات بسیاری از آنان در قالب مقالات دایرة المعارفی ارائه شده است مانند:
 - دایرة المعارف دین و اخلاق:
 - Encyclopaedia of Religion and Ethics
 - دایرة المعارف اسلام:
 - Encyclopaedia of Islam
 - دایرة المعارف قرآن لایدن:
 - Encyclopaedia of Quran - Leiden
 - دایرة المعارف قرآن اولیور لیمن:
 - The Quran: an Encyclopedia – leaman, Oliver

مجله‌ی پاسخ: لطفاً درباره دایرة المعارف قرآن لایدن توضیحات بیشتری ارائه دهید:

♦ این دایرة المعارف، جدیدترین اثر علمی فرهنگی است که از سوی مستشرقان توسط مؤسسه برلین در لایدن هلند چاپ و منتشر شده است. آنان موفق شدند با مشارکت افراد زیادی از پژوهشگران مسیحی و یهودی و نیز برخی از دانشمندان مسلمان، این اثر گسترده را در قالب شش جلد (که البته جلد ششم آن فقط فهرست موضوعی است) و مشتمل بر هزار مدخل - هفتصد و پنجاه مدخل مستقل و دویست و پنجاه مدخل ارجاعی - ارائه دهند. سر ویراستار (General Editor) آن خانمی آمریکایی است به نام «جین دمن مک اولیف (Jane Dammen McAuliffe) استاد دانشگاه جورج واشنگتن.

وی در مقدمه دایرة المعارف، انگیزه تدوین و اقدام به این کار را برنامه‌ریزی برای «دایرة المعارف قرآن: (EQ)» داشته و می‌نویسد در سال ۱۹۹۳ میلادی هنگامی آغاز شد که در لایدن با یک ویراستار بسیار عالی به نام «پری بیرمن» ملاقات کردم تا امکان شروع چنین پروژه‌ای را بررسی کنیم. خیلی زود چهار دانشمندان درجه یک به نام «ودد کوی»، «کلود گیلیون»، «ویلیام گراهام» و «آندره ریپین» موافقت خود را جهت پیوستن به هیئت تحریریه اعلام کردند.

هدف این بود که اثر مرجعی را به صورت «بهترین توفیق قرن در باب پژوهش‌های قرآنی» ارائه دهیم. و نیز می‌خواستیم این دایرة المعارف زمینه تحقیق گسترده‌تری در باب قرآن در دهه‌های آتی را فراهم آورد. آرزوی مهم‌تر در دسترس قرار دادن گنجینه گسترده پژوهش‌های قرآنی برای طبقه عالمان متخصص و نیز فرهیختگان بود. البته می‌توان گفت: مخاطبان این دایرة المعارف خوانندگان عمومی اعم از مسلمان و غیرمسلمان می‌باشد.

مجله‌ی پاسخ: به عنوان آخرین پرسش، بفرمائید تاکنون چه مقالاتی در نقد این دایرة المعارف تألیف شده است:

♦ از میان مقالاتی که به نقد دایرة المعارف لایدن پرداخته‌اند می‌توانیم به این آثار اشاره کنیم:

- دایرة المعارف قرآن به انگلیسی، مرتضی کریمی‌نیا، گلستان قرآن، سال چهارم، ش

۸۶، آبان ۱۳۸۰.

- معرفی و نقد دایرة المعارف قرآن لایدن، محمد جواد اسکندرلو، قیسات، سال هشتم، ش ۲۹، پاییز ۱۳۸۲.

- آشنایی با دایرة المعارف قرآن، مرتضی کریمی‌نیاز، گلستان قرآن، ش ۱۹۰، سال ۱۳۸۳.
- بررسی و مقایسه سه دایرة المعارف بزرگ قرآنی معاصر، محمدعلی رضایی اصفهانی، مجله حوزه و پژوهش، ش ۱۷ - ۱۸.

- نقدی بر دایرة المعارف قرآن لایدن، محمد حسن زمانی، فصلنامه علمی ترویجی فلسفی کلامی دانشگاه قم، ش ۱۷ - ۱۸.

